JACEK WRZESIŃSKI (GRZYBOWO)

MARCIN DANIELEWSKI (POZNAŃ)

Zaplecze osadnicze grodu w Grzybowie*

Słowa kluczowe: Grzybowo, gród, osadnictwo, Wielkopolska, organizacja grodowa

Keywords: Grzybowo, stronghold, settlement, Wielkopolska, stronghold organisation

Abstract: The article pertains to one of the most significant early-medieval strongholds in central Wielkopolska. An attempt has been made to present not only the most important conclusions on the discussed fortifications but also to analyse its colony backup facilities.

Wstęp

Okres wczesnego średniowiecza w dziejach Polski łączy się z powstaniem państwa, którego początki bez względu na interpretacje i rozmaite wątpliwości, uczeni osadzają na terenie Wielkopolski. Punktami stabilizującymi osadnictwo i wyznacznikami tworzenia się nowego organizmu na tym obszarze były grody. Jednym z nich był ośrodek leżący nad niewielką rzeką zwaną obecnie Struga lub Rudak. Badania grodu zainicjował, i to dwukrotnie, Olgierd Brzeski. W 1938 r. dokonał on niewielkiego sondażu i pozyskawszy materiał kulturowy opublikował go w jednym z tomów czasopisma „Z Otchłani Wieków”¹. Jednak wtedy czas nie sprzyjał inicjowaniu systematycznych prac archeologicznych, a sam O. Brzeski nie był jeszcze przygotowany

* Praca finansowana w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki (National Science Centre, Poland), nr UMO-2017/25/B/HS3/00016.

¹ O. Brzeski, *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Grzybowie w powiecie wrzesińskim, Z Otchłani Wieków* 13 (1936–1938), s. 151–153.

do prowadzenia ekspedycji. Dopiero ponad pół wieku później, podjął on ponowną próbę badań na terenie grodu w Grzybowie, tym razem skutecznie. Rozpoczęte w 1989 r. prace wykopaliskowe prowadził Mariusz Tuszyński z ramienia Fundacji Brzeskich, afiliowanej przy Komisji Archeologicznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Istotną rolę w zainicjowaniu badań i ich współfinansowaniu odegrał O. Brzeski i założona przez niego Fundacja Brzeskich. Prace wykopaliskowe na grodzisku kontynuowano z przerwami do 2009 r.²

Dotychczasowe badania pozwalają na określenie ram chronologicznych funkcjonowania tego grodu. Czas powstania, na podstawie analizy zabytków oraz analiz dendrochronologicznych, ustalono na lata dwudzieste X w., a za kres funkcjonowania uważa się połowę XI w., a być może drugą ćwierć tegoż stulecia³. Realizowane do tej pory archeologiczne prace wykopaliskowe skupiły się prawie wyłącznie na samym grodzie, gdzie założono szereg wykopów – przede wszystkim we wnętrzu obiektu oraz w niewielkim zakresie w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Na podstawie dotychczasowych badań rozwój przestrzenny ośrodka nie przedstawia się jasno. Możliwe, iż pierwotnie gród stanowił założenie dwuczłonowe, a z czasem został przekształcony w jedno potężne *castrum* ze zniwelowanym wałem mniejszego grodu wewnętrznego⁴. Tak stawiany problem możliwym będzie do rozstrzygnięcia w toku dalszych badań.

² Więcej na temat historii badań grodziska w Grzybowie czytelnik znajdzie w następującym tekście: Z. Kurnatowska, M. Tuszyński, *Grzybowo pod Wrześnią. Wczesnopiastowski gród na szlaku z Giecha do Gniezna*, [w:] *Custodia Memoriae Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. XL lat istnienia (1969–2009)*, red. A.M. Wyrwa, Lednica 2009, s. 141–143. W wersji popularno-naukowej problem ten zaprezentował J. Wrzesiński, *Gród w Grzybowie. Historia i przyroda*, Grzybowo – Lednica 2014, s. 6.

³ O. Brzeski, Z. Kurnatowska, M. Tuszyński, *Dziesięciolecie badań wykopaliskowych grodziska w Grzybowie, gm. Września, byłe woj. poznańskie*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne 5 (2000), s. 65; Z. Kurnatowska, *Grzybowo pod Wrześnią – potężny gród wczesnopiastowski*, *Landform Analysis* 16 (2011), s. 57. Datacja ta powtarzana jest również w zagranicznej literaturze przedmiotu, zob. I. Petri, *Die Burganlage Grzybowo-Rabieżyce vor dem Hintergrund der piastischen Staatsbildung*, *Starigard. Jahresbericht des Fördervereins des Instituts für Ur- und Frühgeschichte der Christian-Albrechts-Universität Kiel* 8 (2007), s. 10–11; tenże, *Überlegungen zur Rekonstruktion des äußeren Walles von Grzybowo-Rabieżyce (Großpolen)*, [w:] *Siedlungsstrukturen und Burgen im westslawischen Raum*, red. F. Biermann, T. Kersting A. Klammt, Langenweißbach 2009, s. 84; tenże, *Überlegungen zur Rekonstruktion der Befestigungsanlagen der frühmittelalterlichen Burg Grzybowo-Rabieżyce in Großpolen*, *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* 22 (2010), s. 68. Aczkolwiek w tym miejscu należy podkreślić, że w wymienionych pracach chronologia funkcjonowania grodu została przyjęta *a priori*.

⁴ M. Tuszyński, *Grodzisko w Grzybowie, stan. 1, gm. Września, woj. poznańskie. Doniesienie wstępne*, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 3 (1995), s. 202; Z. Kurnatowska, M. Tuszyński, *Grzybowo pod Wrześnią*, s. 145–147.

Grzybowo na tle wczesnopiastowskiej organizacji grodowej

Grzybowski *castrum*, leżące w sercu *Civitas Schinesghne*, należało do grupy grodów o dużym znaczeniu dla funkcjonowania władztwa Piastów. Mimo, iż badania zmierzające do rozpoznania obiektu wciąż trwają, a jego rola nie do końca jest jasna, to wielkość tej warowni sprawia, że przypisujemy jej rolę grodu wiodącego⁵. Szczególnie ważna dla podejmowanych rozważań wydaje się lokalizacja grzybowskiego ośrodka i jego umiejscowienie na tle ówczesnej struktury grodowej.

Przypomnijmy, że z gnieźnieńskiego grodu na Wzgórzu Lecha do grodu na Ostrowie Tumskim w Poznaniu jest około 46 km⁶. Po drodze należało minąć gród na Ostrowie Lednickim, odległy od Wzgórza Lecha o około 15 km. Dystans, jaki dzielił Gniezno i Giecz, to około 29 km, a z Gniezna do Grzybowo było około 20 km⁷. Podobny dy-

⁵ Zasadniczo z tym stwierdzeniem zgadza się większość archeologów badających strukturę grodową władztwa Piastów na obszarze Wielkopolski. Gród grzybowski jest ujmowany w kluczowych opracowaniach obejmujących tę część Wielkopolski, a wydanych w ostatnich latach, zob. M. Kara, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań, passim; Z. Kurnatowska, M. Kara, *Wczesnopiastowskie Regnum – jak powstało i jaki miało charakter? Próba spojrzenia od strony źródeł archeologicznych*, *Slavia Antiqua* 51 (2010), s. 45–47; M. Kara, M. Makohonienko, *Wielkopolska kraina grodów – krajobraz kulturowy kolebki państwa polskiego w świetle nowych ustaleń chronologicznych*, *Landform Analysis* 16 (2011), s. 21, 22; Z. Kurnatowska, *Skarby wielkopolskie z początków państwa polskiego*, *Studia Lednickie* 13 (2014), s. 22–23; M. Danielewski, *Dzieje polityczne we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Dzieje Gniezna. Pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016, s. 29–30. Oczywiście, powyższa prezentacja literatury przedmiotu ma charakter selektywny.

⁶ Wszystkie odległości podajemy licząc je między danymi grodami w linii prostej. Oczywiście, odległości z jednego ośrodka do drugiego nigdy nie pokonywano, wędrując w linii prostej: rzeki, mokradła czy gęste puszczki utrudniały marsz i wpływały na to, któredy podróżowano.

⁷ Interesujące względem tej trasy są obserwacje z zakresu odtwórstwa historycznego. W październiku 2015 r. w ramach projektu „Grodowy szlak”, który realizuje Stowarzyszenie Edukacji i Odtwórstwa Historycznego AUREA TEMPORA, pokonano w ciągu jednego dnia trasę liczącą 28 km. Wędrówka zaczynała się na grodzisku w Gieczu, a kończyła w Rezerwacie Archeologicznym Gród w Grzybowie. Warto podkreślić, że wędrujący szli z obciążeniem w postaci prowiantu, wody oraz ze sprzętem niezbędnym do noclegowania w lesie. Podczas marszu wędrujący mieli 5 postojów a całą trasę, odliczając te przerwy, pokonali w 7 godzin i 40 minut. Tempo podróży wynosiło więc 3,6 km. Obserwacje te pokazują, że droga między Gieczem a Grzybowem mogła sięgać prawie 30 km, w zależności od uwarunkowań terenowych, pogodowych i innych czynników zewnętrznych. Należy również podkreślić, iż niezwykle znacząca wydaje się w rozpatrywanym przypadku znajomość topografii terenu, która mogła wpływać nie tylko na tempo marszu, ale i odległość, którą należało pokonać. Sądzimy, że jeśli chcemy lepiej zrozumieć trudy takich podróży, a także rozpoznać odległości dzielące

stans (nieco ponad 20 km) dzielił grody w Gieczu i Grzybowie. Między innymi wokół tych obiektów obronnych skupiało się wczesnośredniowieczne osadnictwo i one były wyznacznikami struktur lokalnych. Można założyć, że przepływ ludności następował wówczas w miarę swobodnie, choć większe przemieszczanie się grup ludzkich nie było raczej potrzebne. Niemniej dość swobodne przemieszczanie ułatwiało wymianę towarową, pobudzało handel i rozwój rzemieślniczy. Jak widać z przytoczonych wyżej dystansów dzielących grody, odległości między uważanymi za stołeczne – Gniezmem i Poznaniem były większe, a niejako między nimi znajdowały się dodatkowe warownie. Niezależnie od wielkości, rangi i znaczenia każdego z grodów w ich bliskim sąsiedztwie powstawały osiedla. Ich mieszkańcy stanowili bezpośrednie zaplecze pracując na rzecz obiektów obronnych. Jednocześnie ośrodki grodowe stanowiły naturalne schronienia na czas zagrożeń oraz były ważnymi miejscami wydarzeń administracyjnych, politycznych, religijnych, a także kulturalnych i handlowych. Nie wiemy jednak, czy każdy z grodów spełniał wszystkie wymienione zadania? Jest to zresztą jedno z pytań, na jakie staramy się odpowiedzieć w toku dyskusji wynikających z badań terenowych, analiz materiałów oraz weryfikacji dotychczasowych hipotez.

W systemie wielkopolskich warowni, obiekt z Grzybowa pod względem rozmiarów rysuje się jako jeden z najpotężniejszych wówczas (przyjmuje się, iż czas rozbudowy grodu przypada na lata około 940 r.⁸) grodów na terenie dziesięciowiecznej Wielkopolski⁹. Zachowane wały pozwalają określić kształt grodu jako zbliżony do czworokąta o zaokrąglonych narożnikach. Grzybowski *castrum* wraz wałami i przedwałem zajmowało powierzchnię około 4,4 ha, a sam majdan 2,2 ha¹⁰. Taka

poszczególne z wiodących grodów Wielkopolski, warto pokusić się o realizację takich wędrówek (oczywiście w ramach odtwórstwa historycznego) na innych trasach.

⁸ Z. Kurnatowska, M. Tuszyński, *Grzybowo pod Wrześnią*, s. 146.

⁹ Spieszymy dodać, że powierzchnie zajmowane przez grody są często podawane w literaturze przedmiotu w sposób niezadowolający. Rzadko kiedy autorzy przedstawiają, czy dana powierzchnia grodziska obejmuje obiekt zamknięty w obrębie wałów, przedwała czy może fosy. Tymczasem kwestia ta ma kluczowe znaczenie, ponieważ tylko dokładne dane liczbowe na temat wielkości pozostałości grodowych, pozwalają zestawiać je z innymi obiektami. Wreszcie brakuje również informacji na podstawie czego dokonywano obliczeń powierzchni danych grodzisk.

¹⁰ Jest to powierzchnia całkowita grodu, nieco zmodyfikowana w stosunku do tej jaka w literaturze naukowej obecna jest od 1995 r., zob. M. Tuszyński, *Grodzisko w Grzybowie, stan. 1, gm Września, woj. poznańskie. Doniesienie wstępne*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne 3 (1995), s. 201. Nie jest w pełni jasne, czy podawana przez toruńskiego archeologa powierzchnia obejmowała obszar ograniczony zarysem wałów, czy może też współczesnym rowem (ten ostatni element przez niektórych uważany jest średniowieczną fosą). Natomiast, sądzimy, że nowe bardziej precyzyjne pomiary dokonane przez nas w oparciu o dane z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii (w ra-

wielkość grodu pozwala uznać go za największe „jednoczłonowe” założenie, jakie powstało w X w. na terenie Wielkopolski. Dla porównania cały zespół grodowy w Gnieźnie (gród i trzy podgrodzia) ostatecznej formy z pełnym obwałowaniem nabrał dopiero w pierwszej ćwierci XI w.¹¹ Wówczas wielkością ośrodek ten przerósł grzybowski obiekt, bo zajął powierzchnię około 4,6 ha¹². Znacząco mniejszy pod względem powierzchni był gród w Gieczu, którego wielkość sięgała około 3,5 ha, a sam majdan obejmował obszar 1,6 ha¹³. Również gród na Ostrowie Lednickim o powierzchni 2,5 ha nie mógł się równać rozmiarami z Grzybowem¹⁴. Warto też zauważyć, że wiele grodów z innych krain historycznych, które stanowiły ważne ośrodki władzy piastowskiej, było znacznie mniejszych niż grzybowski obiekt¹⁵. Wyraźnie więc widzimy, iż ośrodek grodowy z Grzybowa swoją wielkością zdecydowanie wyróżniał się na tle innych tego typu obiektów. Nieodparcie nasuwa się tutaj analogia do potężnych grodów małopolskich, sięgających swoimi początkami czasów plemiennych. Aczkolwiek w tym przypadku należy podkreślić, że funkcjonujące tam ośrodki grodowe były jeszcze większe niż ten grzybowski, a przykładem może być Chodlik, którego wielkość sięgała aż 8,32 ha¹⁶.

mach GEOPORTAL.GOV.PL), a także dokładne prace terenowe jednoznacznie wyjaśniają problem powierzchni grodziska w Grzybowie.

¹¹ T. Sawicki, *Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie*, [w:] *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001, s. 116.

¹² Tenże, *Z badań nad przemianami topografii i funkcji grodu książęcego na Górze Lecha w Gnieźnie*, *Slavia Antiqua* 40 (1999), s. 9.

¹³ T. Krysztofiak, *Ośrodek grodowy w Gieczu w okresie przed – i wczesnopiastwowym*, [w:] *Gród państwowy w Gieczu. Geneza – funkcja – kontekst*, red. M. Kara, T. Krysztofiak, A.M. Wyrwa, Poznań 2016, s. 117. Aczkolwiek naszym zdaniem dane z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii wskazują, że powierzchnia grodu jest dużo mniejsza niż ta podawana w literaturze przedmiotu i w zależności od wykonanego obrysu wału może wahać się od 2,7 do 2,95 ha.

¹⁴ J. Górecki, *Położenie Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stoletniczy ośrodek pierwszych Piastów*, red. Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa, Warszawa 2016, s. 45. Aczkolwiek na Ostrowie Lednickim funkcjonowała też otwarta osada podgrodowa i zasadniczo cała wyspa stanowiła znaczący punkt osadniczy.

¹⁵ Przykładem mogą być tutaj grodziska z Gdańska (całość 2,25 ha) czy Płocka (całość 2 ha, majdan 1,5 ha), zob. H. Paner, *Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Gdańska w świetle źródeł archeologicznych*, *Archaeologia Historica Polona* 23 (2015), s. 140. M. Trzeciecki, *Gród na Wzgórzu Tumskim*, [w:] *Płock wczesnośredniowieczny*, red. A. Gołębniak, Warszawa 2011, s. 111, 140. Za dodatkową konsultację dotyczącą Płocka dziękujemy dr. Maciejowi Trzecieckiemu z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk (dalej IAiE PAN).

¹⁶ Wielkość innych grodzisk małopolskich zestawiał J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody w do-*

Ze znaczącą powierzchnią grodu świetnie korespondują także monumentalne obwałowania. Wał, zbudowany został w konstrukcji rusztowej, w podwalinach wzmocnionej hakami, u podstawy osiąga maksymalną szerokość do 27 m. Jego wysokość mogła sięgać do 9 m¹⁷. Również w tym przypadku porównania z innymi obiektami z terenu Wielkopolski dają wiele do myślenia. Gród gnieźnieński po rozbudowie, która nastąpiła u schyłku X i w początkach XI w., został otoczony wałem o szerokości u podstawy konstrukcji sięgającej od 40 do 75 m i wysokości 9–12 m¹⁸. Natomiast, z naszego punktu widzenia lepsze do porównania wydają się dane dotyczące obwałowań z drugiej fazy zespołu grodowego (lata około 940–980). Wówczas szerokość wałów mogła sięgać 20–25 m, a być może nawet 30 m – podgrodzie I, nieco mniejsze wymiary osiągnęły obwałowania podgrodzia II, których szerokość wynosiła około 25 m, a wysokość 10–11 m¹⁹. Jeszcze mniejsze były obwałowania warowni gieckiej, gdzie w drugiej połowie X w. podstawa nasypu wału sięgała do około 21 m szerokości. Obecny wał mierzy również 7 m wysokości (nad poziom otaczających obiekt łąk i pól ornych)²⁰. Powstały w końcu IX w. gród na Ostrowie Lednickim, którego obszar wnętrza odejmował powierzchnię około 30 x 50 m posiadał wały o wysokości w granicach 4–5 m. Natomiast po rozbudowie w drugiej połowie X w. wnętrze lednickiego grodu wzrosło do około 100 x 120 m, a wały nowego założenia sięgały wysokości do 6–8 m²¹. Powyższe dane dotyczące powierzchni grodziska w Grzybowie i jego wałów w odniesieniu do kilku innych grodów, wyraźnie wskazują, że mamy do czynienia z obiektem wyjątkowym, zwłaszcza jeśli porównamy kluczowe ośrodki centralne z terenu Wielkopolski około 940 r., kiedy to najpew-

rzecz *Dunajca*, Kraków 2004, s. 94–108. Za konsultację w sprawie powierzchni zajmowanej przez obiekt z Chodlika dziękujemy dr. Łukaszowi Miechowiczowi z IAI PAN.

¹⁷ Patrz M. Tuszyński, *Grodzisko w Grzybowie...*, s. 201. Abstrahujemy od wyliczeń, które zaprezentował I. Petri, *Überlegungen zur Rekonstruktion des äußeren*, s. 83–101. Uznajemy, że niemiecki archeolog zdecydowanie przeszacował wymiary wałów, co wynikało z błędnych założeń zastosowanej metody obliczeń. Kwestia ta jeszcze będzie w niedalekiej przyszłości tematem naszych badań i analiz związanych z grodziskiem w Grzybowie.

¹⁸ T. Sawicki, *Wczesnośredniowieczny zespół grodowy*, s. 115–116.

¹⁹ Tamże, s. 92, 111.

²⁰ T. Krysztofiak, *Ośrodek grodowy*, s. 117; 133.

²¹ Por. J. Wrześniński, *Topografia Ostrowa Lednickiego*, [w:] *U progu chrześcijaństwa. Ostrów Lednicki*, t. 1, red. K. Żurowska, Kraków 1993, s. 34. Patrz też J. Górecki, M. Łastowiecki, *Konstrukcje obronne Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stoleczny ośrodek pierwszych Piastów*, red. Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa, Warszawa 2016, s. 59–72.

niej realizowano już budowę drugiego członu założenia grodowego w Grzybowie²². Oczywiście, trudno na tym etapie rozpoznania obiektu określić, kiedy ukończono budowę tego monumentalnego założenia. Jednak bezsprzecznie gród ten pod względem wielkości wyrastał wówczas ponad wszystkie pozostałe wielkopolskie zespoły grodowe. W tym wczesnym okresie kształtowania się władztwa Piastów jego rola musiała być niebagatelna, a obszar, jaki objęły obwałowania i ich rozmiary, tylko na to wskazuje. Dotychczas jednak z wyjaśnieniem funkcji grzybowskiego grodu uczeni mieli duży problem.

Najbardziej dobitnie swoje poglądy na ten temat roli omawianego ośrodka grodowego zaprezentowała Zofia Kurnatowska, która w Grzybowie chciała widzieć istnienie obozu wojskowego, gdzie Piastowie mieliby gromadzić siły militarne i społeczne przed ostatecznym zajęciem Gniezna. Według niej po zdobyciu tego ostatniego ośrodka grzybowski centrum straciło swoje znaczenie, ponieważ nie było już potrzebne i zostało opuszczone²³. Uczona stawiając tę hipotezę wskazywała na trzy podstawowe argumenty, mające przemawiać za jej słusnością:

- położenie Grzybowa na szlaku łączącym Giecz i Gniezno,
- inwentarz nawarstwień bogatych w militaria,
- liczne zabytki stanowiące znaleziska elitarne,
- opuszczenie grodu po zawłaszczeniu Gniezna²⁴.

Pogląd ten jest atrakcyjny naukowo, bo wyjaśnia ukryte w mrokach przeszłości początki władztwa Piastów oraz wpisuje się w ostatnio mocno forsowaną przez Michała Karę hipotezę o pierwotnym patrymonium Piastów i roli Giecza w tej strukturze²⁵. Natomiast, z punktu widzenia krytyki źródeł koncepcja Z. Kurnatowskiej ma bardzo słabe podstawy, na które trzeba wskazać.

Przede wszystkim uczona nie przywołała chociażby jednego źródła, które w sposób bezpośredni wyjaśniałoby ciąg wydarzeń, gdzie celem ostatecznym byłoby zajęcie Gniezna przez Piastów, a krokiem ku temu miałoby być zbudowanie grodu w Grzybowie. Pogląd zaprezentowany przez Z. Kurnatowską wymagałby więc założenia, że dynastia podjęła ogromny trud budowy potężnego obiektu w Grzybo-

²² Z. Kurnatowska, M. Tuszyński, *Grzybowo pod Wrześnią*, s. 146.

²³ Z. Kurnatowska, *Grzybowo pod Wrześnią*, s. 58; też, *Skarby wielkopolskie*, s. 22. Por. Taż, M. Kara, *Wczesnopiastowskie Regnum*, s. 47.

²⁴ Najpełniej te argumenty zostały wyartykułowane w pracy z 2014 r., zob. Z. Kurnatowska, *Skarby wielkopolskie*, s. 22.

²⁵ M. Kara, *Najstarsze państwo Piastów*, passim (szczególnie s. 282–290, 304–307).

wie tylko po to, aby zająć Gniezno. Jednak należy pamiętać, iż do realizacji takiej inwestycji byli potrzebni przede wszystkim ludzie oraz czas. Wiemy z późniejszych źródeł pisanych np. trzynastowiecznych, że do renowacji grodów zwoływano ludność z całego księstwa z wyłączeniem dóbr objętych zwolnieniami od świadczeń fortyfikacyjnych²⁶. Tym bardziej więc budowa tak monumentalnego obiektu, jak ten z Grzybowa wymagałaby ogromnego nakładu sił. W takim przypadku od razu nasuwa się pytanie, skąd wzięto by tę ludność, skoro nawet nie jeden dzień drogi od Grzybowa znajdowało się „wrocie Gniezno”²⁷. Tego autorka nie wyjaśniła, a przecież w rejonie grzybowskiego ośrodka grodowego osadnictwo otwarte jest bardzo rozrzedzone, co sama uczona podkreślała w jednym ze swoich tekstów²⁸. Stąd trudno wnioskować, aby ludzie budujący gród pochodzili tylko z tego terytorium.

Wewnętrzną sprzeczność zawiera w sobie również hipoteza, jakoby ośrodek grodowy nad Strugą był obozem wojskowym wykorzystanym „przed ostatecznym skokiem na Gniezno”²⁹. Przypomnijmy, że grzybowskie *castrum* swoim powstaniem wyprzedza budowę grodu w Gnieźnie – początki tego drugiego obiektu datowane są dopiero na około 940 r.³⁰ A skoro tak, to jaki byłby sens angażowania ogromnych sił ludzkich w prace budowlane nad warownią w Grzybowie, skoro główny cel ekspansji – Gniezno – pozostawało nieufortyfikowane. Czy w tej sytuacji nie prościej byłoby zająć nieobwarowane Wzgórze Lecha, zamiast rozpoczynać czasochłonną inwestycję nad brzegiem Strugi, gdzie należało zaangażować znaczną część ówczesnego społeczeństwa zamieszkującego domenę Piastów.

Wreszcie pogląd Z. Kurnatowskiej zakłada, że Grzybowo leżało na szlaku z Giecza do Gniezna³¹, co wydaje się przynajmniej dyskusyjne. W tym przypadku uczona nie uwzględniła zupełnie uwarunkowań topograficznych. Dotarcie z Giecza do Gniezna przez Grzybowo (mowa o najkrótszej drodze) wymagałoby przekraczania

²⁶ Problematykę świadczeń fortyfikacyjnych w ostatnich latach najpełniej omówił: M. Pauk, *Funkcjonowanie regale fortyfikacyjnego w Europie Środkowej w średniowieczu*, „KHKM” 51 (2003), nr 1, s. 3–16; F. Dąbrowski, *Studia nad administracją kasztelańską Polski XIII wieku*, Warszawa 2007, s. 61–86. Por. także M. Danielewski, *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*, Poznań 2016, s. 194–199.

²⁷ Celowo zwrot ten ujęliśmy w cudzysłów, aby podkreślić wnioskowanie Zofii Kurnatowskiej.

²⁸ Z. Kurnatowska, *Grzybowo pod Wrześnią*, s. 58. Do kwestii osadnictwa otwartego powrócimy jeszcze w dalszej części opracowania.

²⁹ Tamże, *Skarby wielkopolskie*, s. 22.

³⁰ T. Sawicki, *Wczesnośredniowieczny zespół grodowy*, s. 92.

³¹ Z. Kurnatowska, *Skarby wielkopolskie*, s. 22.

dwóch znaczących dolin rzecznych: Wrześnicy i Strugi. Druga z wymienionych wyżej rzek i zarazem mniejsza tworzyła w rejonie Grzybowia rozległą, bagnistą dolinę, dlatego tym bardziej trudno sobie wyobrazić sytuację, gdzie odcięty od Giecza ośrodek grzybowski miałby stanowić przedpole do zajęcia Gniezna. Takie usytuowanie grzybowskiego ośrodka grodowego utrudniałoby komunikację z Gieczem, a w obliczu niebyt gęstego osadnictwa otwartego znacząco komplikowało przepływ ludności, która musiałaby nad Strugę przybywać zapewne z rejonu centrum gieczkiego. Wydaje się, że zdecydowanie prościej byłoby kierować ekspansję z Giecza w kierunku Gniezna zachodnim brzegiem Wrześnicy lub ewentualnie lewym, ale bez przekraczania Strugi.

Nie sposób obronić także uwag Z. Kurnatowskiej na temat szczególnie licznych zabytków o charakterze militarnym i elitarnym³². Oczywiście, takie artefakty odkrywano w Grzybowie, z uzbrojenia zarejestrowano np. groty strzał (z poroża i żelazne), oszczepu, pojedyncze kółka kolcze oraz być może fragment łuku³³, ale nie są one tak liczne jak autorka sugerowała. Wystarczy dokonać porównania odnalezionych militariów z tymi, które znajdowano na innych wielkopolskich grodziskach z Giecza, Ostrowa Lednickiego³⁴, czy nawet nieco późniejszego chronologicznie Ostrowa Radzimskiego³⁵, aby przekonać się, że broń odkrywana na grzybowskim grodzisku nie wyróżnia się pod względem liczebności. Zresztą należy też zauważyć, że grzybowski ośrodek grodowy został rozpoznany jak na razie w niewielkim stopniu, zbadano tylko około 3% całkowitej jego powierzchni³⁶. Wobec czego tym bardziej pogląd Z. Kurnatowskiej o wyjątkowym nasyceniu militariami nawarstwień grodziska, zwłaszcza na obecnym poziomie rozpoznania obiektu, jest nieuzasadniony.

Na koniec tej części rozważań wypada jeszcze odnieść się do ostatniej części poglądu Z. Kurnatowskiej, gdzie autorka stwierdziła, że po „zawłaszczaniu” Gniezna

³² Tamże.

³³ Z. Kurnatowska, M. Tuszyński, *Wyroby rogownicze z wczesnopiastowskiego grodziska w Grzybowie pod Wrześnią*, [w:] *Res et Fontes. Księga Jubileuszowa dr Eugeniusza Cnotliwego*, red. T. Galiński, E. Wilgocki, Szczecin 2003, s. 258; J. Wrzeński, *Gród w Grzybowie. Rezerwat Archeologiczny. Informator*, Lednica 2013.

³⁴ B.R. Borowczak, *Topory wojów piastowskich. Bitwa o Ostrów Lednicki*, Szczecin 2008; *Miecze z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, red. P. Pudło, P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa, Dziekanowice 2011; *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, red. P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa, Lednica 2013.

³⁵ A. Dębski, P. Sankiewicz, *Uzbrojenie z Ostrowa Radzimskiego*, [w:] *Radzim. Gród i wieś nad Wartą*, red. A. Kowalczyk, M. Skoczyński, A.M. Wyrwa, Dziekanowice 2017, s. 291–312.

³⁶ J. Wrzeński, *Gród w Grzybowie*, s. 3.

gród w Grzybowie został opuszczony i popadał w ruinę³⁷. Zapewne w tym miejscu uczona dokonała skrótu myślowego, ponieważ bezsprzecznie możemy stwierdzić, iż jeszcze w początkach XI w., grzybowski *castrum* funkcjonowało³⁸. W związku z tym próba powiązania upadku grodu w Grzybowie z zajęciem przez Piastów Gniezna jest nadinterpretacją i nie znajdujemy jakichkolwiek dowodów źródłowych na potwierdzenie takiego domysłu. Uważamy, że geneza, funkcjonowanie i upadek omawianego ośrodka grodowego wciąż nie są wyjaśnione. Pełne i oparte o realną podstawę źródłową opracowanie tych zagadnień wymaga nie tylko poszerzenia dotychczasowego zasobu źródeł, ale przede wszystkim skrupulatnej analizy materiałów już wyeksplorowanych. Mamy również nieodparte wrażenie, że do tej pory próbowano zajmować się grodem w Grzybowie bez głębszego rozpoznania miejscowych (nie tylko tych najbliższych) struktur osadniczych i bez zwrócenia uwagi na gospodarczą rolę obiektu. Tymczasem kluczem do umiejscowienia tego ośrodka w strukturze władztwa Piastów są właśnie mikroregionalne studia osadnicze.

Zaplecze osadnicze grodu

Jednym z ważnych zagadnień badawczych odnoszących się do grodu w Grzybowie jest problem zaplecza osadniczego z jakiego wyrosła ta warownia. Pojawiają się pytania, czy istniejące wcześniej osadnictwo mogło doprowadzić do powstania grodu, czy wsie/osady funkcjonujące z obiektem obronnym stanowiły wystarczające zaplecze na potrzeby pełnej, bezpiecznej i wystarczającej egzystencji centrum grodowego? Wreszcie kluczową sprawą wydaje się także to, czy wyludnianie się okolicy mogło doprowadzić do opuszczenia grodu? Na obecnym etapie badań odpowiedzi na powyższe pytania możemy próbować udzielić jedynie na podstawie prac przeprowadzonych w rejonie grodu w ramach akcji, Archeologiczne Zdjęcie Polski (dalej AZP). Natomiast, dotychczasowe zdjęcia lotnicze niewiele wnoszą do

³⁷ Z. Kurnatowska, *Skarby wielkopolskie*, s. 22.

³⁸ Zresztą sama Z. Kurnatowska potwierdzała ten fakt w innych tekstach, zob. Z. Kurnatowska, M. Tuszyński, *Grzybowo pod Wrześnią*, s. 149, 151; Z. Kurnatowska, M. Kara, *Wczesnopiastowskie Regnum*, s. 47. Można powiedzieć, iż w literaturze przedmiotu dość powszechnie przyjmuje się lata trzydzieste XI w. (czy połowę tego stulecia) za kres użytkowania grzybowskiego założenia grodowego. Jednak w trakcie badań archeologicznych zarejestrowano obiekty z ceramiką młodszą niż połowa XI w. Kwestia ta wymaga weryfikacji i będzie przedmiotem szczegółowych analiz w kolejnych publikacjach.

analiz osadniczych³⁹. W 2012 r. przystąpiono również do badań geologicznych, które jednak należy traktować jako rozpoznanie wstępne i dające wskazówki do szerszych rozważań osadniczych⁴⁰. Wreszcie bardzo obiecujące są wstępne wyniki skaningu laserowego (LiDAR), który od końca stycznia 2017 r. jest przedmiotem analiz dla następujących punktów:

- grodzisko w Grzybowie;
- obszar o powierzchni 20 km² rozciągający się wzdłuż doliny Strugi na linii północ–południe ze szczególnym uwzględnieniem wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych;
- grodziska w Małachowie Złych Miejs i Chładowie⁴¹.

Opracowywany materiał LiDAR w znaczący sposób uzupełnia nasze studia osadnicze, jednak na obecnym etapie badawczym nie może on być jeszcze wykorzystany, ponieważ wymaga weryfikacji poprzez archeologię lotniczą i prospekcję powierzchniową⁴².

W wyniku badań AZP oraz ze starszych doniesień o odkryciach w pobliżu grzybowskiego grodu możemy zarejestrować dość luźno rozmieszczone osady, ślady i punkty osadnicze, które były już obiektem analizy osadniczej⁴³. W bezpośrednim sąsiedztwie obiektu obronnego odnotowano materiał, na podstawie którego zarejestrowano osady na terenie Grzybowa, Kleparza i Stanisławowa. Dalsze osiedla ujawniono w Gonicach (stan. 2), Goniczkach (stan. 2 i 7), w Ostrowite Szlacheckim (stan. 3), ale też w Sędziwojewie (stan. 2 i 3), Sobiesierniach (stan. 7), Sołecznie (stan. 2) oraz w Węgierkach (stan. 2, 3 i 7).

³⁹ W najbliższych latach planowane jest wykonanie nowych zdjęć lotniczych, które będą realizowane o różnych porach roku i mogą przynieść szereg informacji na temat osadnictwa.

⁴⁰ Tematykę osadniczą i geomorfologię regionu Grzybowa obejmowały prace magisterskie Michała Marcinkowskiego, które powstały na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

⁴¹ Obiekt z Małachowa Złych Miejs jest oddalony od grzybowskiego grodziska o 12,27 km, a Chładowo o 14,59 km. Warownie te są starsze niż Grzybowo. Więcej na ich temat w następujących pracach: I. Sikorska, *Wyniki badań na grodzisku w Chładowie, pow. Gniezno*, Sprawozdania Archeologiczne 20 (1969), s. 215–220; *Encyklopedia Gniezna i ziemi gnieźnieńskiej*, Gniezno 2011, s. 212–213.

⁴² Wyniki studiów osadniczych z wykorzystaniem skaningu laserowego zostaną zaprezentowane w kolejnych opracowaniach, dotyczących ośrodka grodowego w Grzybowie.

⁴³ M. Brzostowicz, *Rozwój osadnictwa średniowiecznego na Ziemi Wrzesińskiej w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Archeologia Powiatu Wrzesińskiego*, red. M. Brzostowicz, Poznań – Września 2003, s. 91, 97–98. Rozważania, których się podjęliśmy są realizowane w oparciu o materiał AZP z arkuszy o numerach 53–34, 53–35, 54–34, 54–35, który zgromadzony jest w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu.

Zakładając, że oddziaływania grodu sięgały w rejon środkowego biegu Wrześnicy mielibyśmy jeszcze punkty i ślady osadnicze w Przyborkach (stan. 2), w Psarach Polskich (stan. 4)⁴⁴, Sokołowie (stan. 3 i 5) czy we Wrześni (stan. 15) i Oblączkowie (stan. 7). W obszarze oddziaływania grodu mieściło by się także jedyne, jak dotąd odnotowane, cmentarzysko szkieletowe w Marzeninie (stan. 1). Z kilkunastu grobów tam odkrytych⁴⁵ analizie antropologicznej poddano pozostałości dwóch szkieletów – kobiety i mężczyzny⁴⁶.

W ostatnich latach badaniami objęto wyjątkowo bogatą w znaleziska osadę z Oblączkowa (niedaleko Wrześni), stan. 7, datowaną na fazę D-E⁴⁷, która również mogła stanowić zaplecze osadnicze grodu w Grzybowie. Osada użytkowana była w dwóch fazach wczesnego średniowiecza, a jej starszy horyzont funkcjonowania przypadał na okres od drugiej połowy X w. do połowy/względnie końca XII w.⁴⁸ Ze względu na znaczną ilość zabytków żelaznych (w tym militaria i oporządzenie jeździeckie), jakie wystąpiły na tej osadzie, jej powiązania z grodem są dalece prawdopodobne. Lokalizacja tego punktu może sugerować związek zarówno ze wspomnianym grzybowskim grodem, jak i z tym leżącym w Gieczu. Jeśli mamy na uwadze zależność tej osady względem Grzybowa, to kluczowe w tym przypadku wydają się warunki fizjograficzne, albowiem doliny rzek: Wrześnicy i Strugi oddzielają oba punkty. Natomiast Giecz i Oblączkowo dzieli jedynie dolina Moskawy. Wreszcie odległość między zestawianymi centrami grodowymi a osadą otwartą w Oblączkowie, zdawałby się jednak wskazywać na ściślejsze związki tej ostatniej z Grzybowem⁴⁹. Sądzymy, że porównanie materiału zabytkowego zarejestrowanego w Oblączkowie (zwłaszcza ceramiki) z tym odkrytym na grodziskach w Grzybowie i Gieczu, może

⁴⁴ Problem tzw. odslużebnych nazw miejscowych na omawianym obszarze Wielkopolski, wymaga z pewnością osobnych historyczno-archeologicznych studiów osadniczych, w których zostałyby uwzględnione grody w Gieczu, Gnieźnie i Grzybowie. Do tematyki tej wrócimy jeszcze w osobnym opracowaniu naukowym.

⁴⁵ Materiały archiwalne znajdują się w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu (nr inw. 1953:3, nr kat. 1958:4–6, stan. 1). Patrz W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. IV, Wrocław 1972, s. 26.

⁴⁶ Analiza antropologiczna wykonana została przez mgr Annę Wrzesińską (Ekspertyza antropologiczna materiałów kostnych z wybranych stanowisk wczesnośredniowiecznych Wielkopolski, Poznań 1994 – mps).

⁴⁷ P. Pawlak, „Byłem we wnętrzu, wszystko widziałem”. Oblączkowo – od neolitycznych osadników po średniowieczną wieś, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 49 (2014), s. 271–281.

⁴⁸ Tamże, s. 271.

⁴⁹ Osada w Oblączkowie jest oddalona o 10 km od Grzybowa i o 12 km od Gieczy.

jeszcze w przyszłości wskazać, na ile silne były związki tej osady z wymienionymi grodami centralnymi?

Okrycie bogatej osady w Oblaczkowie daje także możliwość podjęcia próby określenia zasięgu okręgów grodowych w Grzybowie i w Gieczu. Jeśli przyjąć, że osada ta „obsługiwała” oba grody, to przy odległości do grzybowskiego grodu wynoszącej około 10 km, otrzymujemy powierzchnię około 314 km², a w przypadku nieco większej odległości do Gieczy (12 km) powierzchnia „okręgu gieckiego” wynosi 452 km². Przyjmując gęstość zaludnienia dla tego okresu w granicach 5–6 osób na km²⁵⁰, to minimalnie wynosiłaby ona 1570 osób w „okręgu grzybowskim” do maksymalnie 2712 osób w „okręgu gieckim”. Oczywiście są to proste wyliczenia z założeniem teoretycznym, niemniej dają jakiś punkt wyjścia do dalszych rozważań i poszukiwań. Dla porównania⁵¹ – obszar współczesnej gminy Września obejmuje powierzchnię 221 km², a gęstość zaludnienia współcześnie wynosi 201 mieszkańców na km².

Dotychczasowe rozpoznanie w ramach AZP nie dało jasnego obrazu zasiedlenia terenu w najbliższym otoczeniu grodu, a liczba osad (zarejestrowanych na podstawie materiału powierzchniowego) jest niewielka. Jednak część z wymienionych punktów archeologicznych stanowiło bez wątpienia bezpośrednie zaplecze ośrodka grodowego. Wśród nich są osady czy inne pozostałości zasiedlenia funkcjonujące na obszarze będącym naturalnym zapleczem, przyległym bezpośrednio do terenu grodu, czego przykładem może być rozległa osada w Grzybowie, stan. 6, leżąca przy wschodniej bramie do grodu⁵². W tym przypadku osobnym problemem pozostaje zarejestrowana na południe od grodu osada podgrodowa (?)⁵³. Punkt ten został zlokalizowany przez zespół badawczy późną zimą 2018 r. na obszarze zalesionym i położonym na południe od grodu, w jego najbliższym sąsiedztwie. Mimo utrudnionej obserwacji

⁵⁰ Patrz obliczenia np. dla regionu Lednicy: Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski, *Zasiedlenie regionu Lednicy w pradziejach i średniowieczu w świetle dotychczasowych badań*, [w:] *Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego*, red. K. Tobolski, Poznań 1991, s. 35–42, a także J. Wrzeński, *Gród – cmentarz – środowisko. Sacrum w kontekście przyrodniczym na przykładzie Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, red. S. Moździoch, Wrocław 2000, s. 227–231.

⁵¹ Dane GUS za 2010 r. dla gminy Września.

⁵² O osadzie tej w literaturze przedmiotu wspominało bardzo rzadko i nigdy nie była ona obiektem intensywnego zainteresowania archeologów. Na jej temat informował m.in. M. Tuszyński, *Spotkania z archeologią. Spotkanie I. Grzybowo 1988–2003*, Toruń 2004, s. 31, ryc. 21.

⁵³ Sądzimy, że osada ta jest tożsama ze stanowiskiem, które śladowo zarejestrował M. Tuszyński, zob. Tamże, s. 39–40, ryc. 19.

terenowej zaistniały korzystne warunki przyrodnicze⁵⁴, umożliwiające określenie potencjalnego zasięgu osady, a także nasycenia terenu materiałem zabytkowym. Warto zaznaczyć, że stanowisko to wyraźnie rysuje się również w skaningu laserowym, który stał się jedną z przesłanek do przeprowadzenia prospekcji powierzchniowej na tym obszarze. Niewykluczone, że nowo zarejestrowany punkt osadniczy jest częścią stan. 6. Obszar ten będzie jeszcze przedmiotem naszego dalszego rozpoznania w trakcie planowanych badań terenowych.

Kolejne punkty osadnicze najbliższego sąsiedztwa grodu leżą na krawędzi niewielkiej doliny, w której płynie rzeka Struga. Być może podobną rolę – bezpośredniego zaplecza, ściśle związanego z grodem, pełniła osada ujawniona ostatnio (nieznana z wcześniejszych badań AZP) na niedostępnym dotąd terenie, leżącym około 300–350 m na południowy zachód od grodu. Położona jest ona na zachodniej krawędzi niewielkiej doliny, w której płynie rzeka Struga. Pozostałe stanowiska są bardziej odległe od grodu. Nieco dalej, w kierunku na północ (północny zachód), zlokalizowano ślady osadnicze – Grzybowo, stan. 8 (około 500 m) oraz Grzybowo stan. 4 (około 2 km). Osady te, leżące bezpośrednio przy trasie wodnej, miały być może łatwiejszy sposób komunikacji z grodem. Po stronie południowej ujawniono ślad osadniczy w odległości około 500 m (Sędziwojewo, stan. 3), a nieco dalej – około 800 m na południowy wschód – kolejny ślad osadniczy – Kleparz stan. 7. W nieco dalszym promieniu – około 2–3 km zlokalizowano kilka pozostałości osadniczych z wczesnego średniowiecza. Stanowiska te znajdują się na gruntach wsi Sędziwojewo (stan. 2 i 3) na wschód od grzybowskiego grodu, czy Ostrowo Szlacheckie (stan. 3 i 61) w kierunku zachodnim. Nieco dalej ku zachodowi (w odległości 5–7 km) odnotowujemy też ślady osadnicze w Sokołowie (stan. 3, 5), Psarach Polskich (stan. 4) czy Przyborkach (stan. 2). W tym rejonie (lecz nieco bardziej na południowy wschód od grodu) zarejestrowano ślady osadnicze we Wrześni (stan. 15), a w tym samym kierunku, lecz w odległości około 7–10 km znajduje się osada w Oblaczkowie. Obrazu notowanego dotąd rozproszonego osadnictwa dopełniają znaleziska na terenie miejscowości Gonice i Goniczki, leżące w odległości około 7 km na południowy wschód od grodu.

Natomiast, ze starszych okresów wczesnego średniowiecza, poprzedzających powstanie grodu, na terenie, gdzie zbudowano obiekt obronny, w zasadzie nie za-

⁵⁴ W tym przypadku mamy na uwadze działalność zwierząt kopiących jamy (lisy) i ryjących ziemię w poszukiwaniu pożywienia (dziki), a także wiatru, który uszkodził liczne drzewa wydobywając na wierzch nie tylko materiał zabytkowy (ceramikę i kości), ale także odkrywając obiekty archeologiczne.

notowano dotąd trwałych śladów osadnictwa. Pojedyncze punkty związane z zasiedlaniem terenów wokół późniejszego ośrodka grodowego odnotowano w odległości około 7–10 i więcej km. Jednak są to nikłe ślady (Gonice, stan. 10; Psary Małe, stan. 3; Sokołowo, stan. 3 i 5; czy Skotniki, stan. 3 i 18) i bez rozpoznania archeologicznego trudno o nich coś więcej powiedzieć. Występujący tam materiał zabytkowy pozwala go zaklasyfikować do fazy C wczesnego średniowiecza (na okres od IX po pierwszą połowę X w.)

Analizując wyniki badań AZP obserwujemy słabe zasiedlenie interesującego nas rejonu w okresie poprzedzającym istnienie grodu. Powstaje pytanie, co było przyczyną znikomego wykorzystania tych obszarów? Niestety, na tym wstępnym etapie badań nie sposób wyjaśnić tego problemu. Nie dysponujemy również modelami powstawania grodów. Możemy jedynie zastanawiać się, czy geneza ośrodka grodowego wynika z ugruntowanego osadnictwa, czy też osady powstają i rozwijają się dzięki grodowi, który zbudowano. Przypuszczamy, że zapewne nie było jednego modelu, a oba sposoby organizacji przestrzeni osadniczej mogły funkcjonować równolegle.

Jeśli przyjmiemy jako centralny punkt gród, to najbliższe osady stanowiące jego bezpośrednie zaplecze, powinny być oddalone o nie więcej niż 10–15 min marszu (odległość około 1 km). W przestrzeni między 1–5 km należałoby oczekiwać również osad będących bliskim zapleczem grodu, ale dotarcie do nich wymagało marszu trwającego około 1 h. Dalej położone osady (w odległości do 10 km), wymagały marszu przez około 2 h i mogły stanowić dalsze zaplecze ośrodka grodowego. A zaplecze osadnicze wymagające pokonania ponad 10 km pochłaniało ponad 2 h marszu i stanowić mogło skrajną strefę zasiedlenia, związaną z grodem będącym miejscem centralnym regionu⁵⁵. Interesujące więc z punktu widzenia rozważań nad Grzybowem wydaje się to, jak wyglądało osadnictwo w poszczególnych strefach zasiedlenia. Sądzymy, że pogłębione studia osadnicze wraz z nowymi badaniami archeologicznymi mogą w przyszłości wyjaśnić ten problem. Natomiast już na tym wstępnym etapie rozpoznania możemy założyć, że stosunkowo krótki okres funkcjonowania grodu i dynamika jego budowy, musiały sprzyjać zwiększaniu się osadnictwa. Wpływ na intensyfikację osadniczą powinno mieć także zapotrzebowanie na siły ludzkie przy budowie grodu: wycinka, obróbka i transport drzew, pozyskiwanie ziemi, a także kamieni oraz ich dostarczanie do grodu.

⁵⁵ W tym przypadku zakładamy, że gród i skupione wokół niego osady musiał być ze sobą dobrze skomunikowane. Wynikało to chociażby z zależności poszczególnych punktów zasiedlenia względem centrum grodowego. Stąd też czas podróży do grodu z osady peryferyjnej nie mógł być długi.

Niestety, rewolucja osadnicza, do jakiej doszło na terenie Wielkopolski w okresie od VI do X w.⁵⁶, nie jest zbyt wyraziście czytelna w rejonie osadniczym Grzybowa. Od najstarszych epok po średniowiecze rejestrujemy na tym obszarze stosunkowo niewielką ilość materiału kulturowego, będącego dowodem na słabą penetrację i rozproszone osadnictwo tej strefy. Odnotowywana dla wczesnego średniowiecza, w innych rejonach gęstość zaludnienia od 1,5 do 10 osób na km², na terenie wokół współczesnego Grzybowa oscyluje raczej w pobliżu niższych wartości. Aczkolwiek w tym przypadku należy też podkreślić, iż obserwacja ta może wynikać z niskiego stopnia rozpoznania osadnictwa otwartego. Nie zmienia to jednak postaci rzeczy, że w świetle obecnej wiedzy region grzybowski grodu należałby do stref słabiej zasiedlonych i o niewielkiej gęstości zaludnienia (zarówno w okresie poprzedzającym powstanie obiektu obronnego, jak i w czasie jego funkcjonowania). Znaczący wzrost ilości osad/ksi obserwujemy dopiero w późnym średniowieczu. Wówczas też zapewne lokowane były wsie funkcjonujące do dziś⁵⁷ i od późnego średniowiecza możemy mówić o stabilizacji osadnictwa w omawianym rejonie, zwłaszcza od momentu lokowania miasta – Wrześni⁵⁸.

Podsumowanie

Badania nad zapleczem osadniczym grodu w Grzybowie są na etapie wstępnego rozpoznania. Prace przeprowadzone w ramach AZP stworzyły podstawy do badań tego obszaru, a studia osadnicze nad mikroregionem grzybowskim mogą stanowić dobry reper dla innych terenów. Za podjęciem tych nowych działań naukowych przemawia wstępne rozpoznanie problematyki grodu, lokalizacja bazy muzealnej w centralnym

⁵⁶ Por. S. Kurnatowski, *Wczesnośredniowieczny przełom gospodarczy w Wielkopolsce oraz jego konsekwencje krajobrazowe i demograficzne*, Archeologia Polski 20 (1975), z. 1, s. 145–160; tenże, *Przemiany osadnicze w procesie kształtowania Wielkopolski jako regionu historycznego*, Slavia Antiqua 25 (1994), s. 3–45; Z. i S. Kurnatowscy, *O przemianach regionu Wielkopolski w czasach piastowskich*, [w:] *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Poznań 1997, red. T. Jasiński, T. Jurek, J.M. Piskorski, Poznań 1997, s. 67–74. W pracach tych czytelnik znajdzie więcej informacji na temat zmian związanych z przeobrażeniami osadniczymi i demograficznymi na obszarze wczesnośredniowiecznej Wielkopolski.

⁵⁷ Więcej na ten temat w następujących pracach: H. Lepka, *Grzybowo i jego środowisko kulturalne*, Września 2005; R. Szamburski, *Z dziejów Grzybowa*, Września 2008.

⁵⁸ Lokacja Wrześni miała miejsce po 1357 r., zob. H. Samsonowicz, *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*, KHKM 28 (1980), nr 3, s. 343.

punkcie obszaru, niewielka odległość uniwersyteckiego ośrodka w Poznaniu i dostępność terenu. Jednocześnie przyszłość tych badań osadniczych powinna opierać się na interdyscyplinarnym charakterze prac. Badania nieinwazyjne – fotografia lotnicza, skaniny laserowe, metody geofizyczne, wykonanie profili geologicznych, a przy okazji pobranie prób do analiz przyrodniczych, palinologicznych czy C14, to rzeczywistość współczesnych prac archeologicznych realizowanych w oparciu o interdyscyplinarne zespoły naukowe. Sądzimy, że istnieje także możliwość powstania programu badawczego z udziałem magistrantów i doktorantów z poznańskiego uniwersytetu, który będzie stanowił pole doświadczalne dla młodych uczonych. Tak więc problem przemian osadnictwa w mikroregionie grzybowski stanowi zadanie, które w przyszłości powinien realizować interdyscyplinarny zespół badawczy. Sądzimy, że tylko w ten sposób przy odpowiednim opracowaniu dostępnej podstawy źródłowej i dzięki jej umiejętnemu poszerzeniu, zaistnieje możliwość wyjaśnienia genezy, rozwoju i upadku grodu w Grzybowie z uwzględnieniem szerokiego tła osadniczego.

Nadesłany: 28 II 2018

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 25 IV 2018

Zaakceptowany: 30 IV 2018

mgr Jacek Wrzesiński
Rezerwat Archeologiczny Gród w Grzybowie
Oddział Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy
Grzybowo 10a
62–300 Września
jaled@wp.pl

dr Marcin Danielewski
Instytut Historii
Wydział Historyczny
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Umultowska 89d
61–614 Poznań
m_danielewski@tlen.pl

The colony backup facilities in the Grzybowo stronghold

The stronghold in Grzybowo (Września commune, Września county) is among the most mysterious and also the biggest facilities of the type from the early Middle Ages located in the heart of the Piast dominion. It was “discovered” by Olgierd Brzeski who initiated in 1989 excavations continued intermittently by 2009. The research carried out to date allows to define the chronological framework of the stronghold’s existence, namely the time between the 1020s and the mid-1050s. On the other hand, a number of issues like the stronghold’s reconstruction and development, its nature and importance in the Piast domain, its relations with the stronghold network, the course of traffic routes as well as the colony backup facilities and the fortification’s location in the natural environment can and should be investigated in the course of further research.

Translated by: Ewa Dratwa

Ryc. 1. Grzybowo Rabieżyce, pow. wrzesiński.

Ryc. 1. Plan sytuacyjny grodziska w Grzybowie z pracy W. Kowalenki, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938, TABL I (Figure 1. Site plan of the Grzybowo hillfort from W. Kowalenko's *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej* [Strongholds and stronghold settlement in earlyhistorical Wielkopolska], Poznań 1938, TABL I).

Ryc. 2. Fotografia lotnicza grodziska w Grzybowie. Autor M. Wrzeński (Figure 2. Aerial photograph of the Grzybowo hillfort. Author M. Wrzeński).

Ryc. 3. Skaniny laserowy grodziska w Grzybowie. Opracował W. Małkowski (Figure 3. Laser scanning of the Grzybowo hillfort. Developed by W. Małkowski).